

Н.С. Подоляка

НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПОЛІГРАФІЧНИХ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ В ПЕРІОД 1917–1921 РР.

Розглядається стан поліграфічної промисловості України в період 1917–1921 рр. Акцентовано увагу на загальному процесі ліквідації приватної власності у сфері друку.

Ключові слова: націоналізація, поліграфічна промисловість, ліквідація приватної власності, постанови і резолюції Ради Народних комісарів.

Утвердження України як суверенної держави, системна трансформація українського суспільства активізували інтерес до окремих питань з історії періоду Української революції 1917–1920-х рр. У цьому зв'язку однією з важливих і актуальних наукових проблем є дослідження стану розвитку певних галузей промисловості.

Населення України у повній мірі відчуло на собі наслідки багаторічних соціальних катаклізмів того часу. Зміни політичних режимів та радикальні соціально-економічні перетворення, військові дії, політична нестабільність породжували економічні негаразди, господарську розруху, різке падіння життєвого рівня. У таких умовах відбувався процес переходу із приватної до державної власності основних засобів виробництва, тобто націоналізація.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на підставі виявлених джерел з'ясувати стан розвитку поліграфічної промисловості у період 1917–1921 рр. Для реалізації цієї мети були поставлені наступні завдання: визначити групи джерел, що слугують детальному розкриттю теми; висвітлити особливості кожного історичного етапу на шляху до одержавлення поліграфічної галузі в Україні; охарактеризувати основні директивні документи радянської влади, які вплинули на розвиток видавничої справи того часу; розкрити особливості функціонування друкованого слова за цензурних умов; сформулювати пропозиції щодо подальшого вивчення проблеми.

Матеріали, пов'язані з історією питання, можна розділити на кілька груп: джерела законодавчого характеру (перші декрети радянської влади) [6; 7]; організаційна (рішення місцевих Рад селянських і солдатських депутатів) та звітна (звіти, доповіді) документація [16; 17; 18]; довідкові та статистичні матеріали (губернські щорічні відомості друкарень, літографій, книгарень і крамниць; бланки) [2; 3; 4; 5]; довідники, що містять списки закладів друку [20]; інформаційні повідомлення в газетах [1; 11]; збірки документів і матеріалів [8; 14].

Велике значення мають праці узагальнюючого характеру, що характеризують стан розвитку

поліграфії та видавничої справи цього періоду [19, 315-322]. Проте вони носять оглядовий або науково-популярний характер.

Вченими Інституту історії Національної академії наук України у 2012 р. було проведено міжнародну конференцію, за результатами якої видано збірник наукових праць «Українська революція 1917–1921 років: погляд із сьогодення» [20]. У доповідях було проаналізовано найскладніший період формування української державності, але жодна з доповідей не стосувалась питання націоналізації поліграфічних підприємств.

Серед наукових публікацій сучасників можна виділити дослідження російського вченого М. Курмаєва, присвячене націоналізації поліграфічних підприємств Поволжя [10].

Узагальнення джерел різних типів і видів дозволяє створити досить цілісну, але не повну картину щодо процесу націоналізації підприємств поліграфічної промисловості у період громадянської війни.

Націоналізація – перехід із приватної у державну власність основних засобів виробництва. У кожному регіоні України цей процес відбувався різними темпами, в залежності від політичної ситуації. В окремих містах він провадився достатньо оперативно, в інших – затримувався на роки або супроводжувався зміною на денационалізацію.

Перші спроби ліквідувати приватну власність у сфері друку сталися напередодні більшовицького перевороту в Петрограді та носили незаконний характер. По суті, це була не націоналізація, а конфіскація. Наведемо один із прикладів. 5 жовтня 1917 р. Охтирською Радою робітничих і солдатських депутатів було проведено ревізію друкарні Л. Меркулової. В повітовому містечку Охтирка, як і в губернському Харкові, наприкінці вересня почали страйкувати робітники друкарень. У страйк втрутився місцевий продовольчий комітет, що став на бік робітників та вимагав від губернського продовольчого комітету дозволу на ревізію як самих друкарень, так і всіх матеріалів, що в них знаходилися. Такий дозвіл було отримано за підписом члена губернської продовольчої управи Н. Угрюмова, після чого у друкарню Меркулової завітали представники Охтирської Ради робітничих і солдатських депутатів та продовольчого комітету й реквізували підприємство з усіма матеріалами, що там знаходилися, або, простіше кажучи, здійснили насильницьке захоплення приватної власності [21, 201–202].

Перш за все під націоналізацію підпадали друкарні місцевих газет, які провадили друк «буржуазної» преси. Яскравий зразок тому – опублікована відозва робітників газети «Южный край», що видавалась у Харкові. «Товариші друкарі! – говориться у ній. – Пішов вже другий тиждень,

як ми оголосили страйк протесту проти захоплення підприємства «Южный край». Товариші! Ви добре розумієте, що протестуючи проти закриття газети, ми зовсім не захищаємо цю газету і тим більше газету буржуазну. Ми протестуємо проти способу боротьби з друком. Вам зрозуміло, товариші, що ми, робітники, до яких би партій не належали, зовсім не маємо наміру входити в полеміку боротьби тієї чи іншої партії. Головне наше завдання полягає в тому, щоб захистити інтереси робітників від насильства і свавілля з боку тих представників, які називають себе владою, але є по суті владою не визнаною навіть Радою робітничих, солдатських і селянських депутатів... Можна закрити газету, можна в судовому порядку карати редакцію за контрреволюційний напрямок газети, але захоплювати підприємство проти волі робітників цього підприємства, зазіхати на свободу особистості робітника, виганяти його багнетом із друкарні, називати його контрреволюційним елементом, саботажником – товариші, хіба це припустимо? Товариші, це свавілля і насильство, так не було навіть і при старому режимі. Товариші, боротьба повинна бути чесною! Геть насильство! Товариші, протестуйте проти грубої сили, виносьте свої постанови протесту і, у разі грубості, рішучими прийомами боротьби аж до оголошення загального страйку або призупинення періодичної преси» [1, 4].

Отже, на першому етапі націоналізація здійснювалась безсистемно і почасти змінювалась денационалізацією. Воєнні дії та постійна зміна влади впливали на оперативність проведення заходів з одержавлення приватної власності. В діях українських політичних сил не було єдності, їм бракувало досвіду. Велика кількість партій різної політичної орієнтації не сприяла ухваленню єдиного рішення про існуючий у поліграфічній галузі стан речей. У нових політичних реаліях під першу хвилю націоналізації попадали перш за все підприємства, які видавали «буржуазні» газети. Деякі власники приватних друкарень, передбачаючи події, що наближалися, продавали технічне устаткування й емігрували.

Другий етап пов'язаний з першими декретами радянської влади і організацією при губвиконкомі комісаріатів у справах друку. Був установлений тотальний контроль над місцевою пресою, асортиментом книготорговельних закладів та репертуаром продукції поліграфічних підприємств. Друкарні оголосили державною власністю. Однак реального відчуження закладів друку від колишніх власників не відбулося.

Офіційно перехід приватних та відомчих друкарень до державної власності був задекларований декретами Раднаркому «Про друк» (27 жовтня 1917 р.), «Про революційний трибунал друку» (28 січня 1918 р.), та особливо декретом

«Про націоналізацію найкрупніших підприємств гірничої, металургійної, металообробної, текстильної та інших провідних галузей промисловості» (28 червня 1918 р.).

12 липня 1918 р. вийшла постанова РНК «Про організацію поліграфічної справи», у якій зокрема зазначалось: «Доручити поліграфічному відділу Вищої ради народного господарства у тижневий термін повідомити Раду Народних Комісарів про заходи щодо практичного проведення в життя націоналізації друкарської справи... 1) Взяти на облік усі друкарні, папір, матеріали та робочі руки. 2) З'ясувати розмір видавничої роботи урядових та радянських закладів та зібрати усі замовлення: а) урядових видань, б) обов'язкових підручників, наукових та технічних видань, класиків і т. і., в) партійних видань та видань, що мають радянський ухил, г) всіх інших» [6, 548–549].

19 грудня 1918 р. радянською владою було прийнято декрет «Про націоналізацію нотних музичних магазинів, складів, нотодрукарень та нотно видавництва». Цим декретом передбачалось наступне: «Усі нотні магазини, склади, нотодрукарні, нотно видавництва націоналізуються та підпорядковуються Народному комісаріату освіти» [7, 238–239].

Другого лютого 1919 р. радянські війська вступили до Києва і майже на всій території України було встановлено радянську владу. До 1921 р. процес націоналізації був завершений практично в усіх галузях виробництва.

Ліквідацією приватної власності в сфері поліграфічної промисловості займалася не тільки губернська влада. Безпосередню участь в цьому процесі брали міські та повітові органи управління, штаби Червоної Армії. Наведемо декілька прикладів. 12 січня 1918 р. виконавчий комітет Ради робітничих і солдатських депутатів міста Сум прийняв рішення про реквізицію друкарні та всіх запасів паперу «Товариства друкованої справи І.Г. Ільченка і братів» [8, 58]. Четвертого грудня 1919 р. друкарню П. Пашкова у м. Суми також було націоналізовано повітовим революційним комітетом і здано в оренду спілці кооперативних товариств [4]. Першого квітня 1920 р. на засіданні Охтирського повітового ревкому було заслухано питання про «утилізацію наявних в Охтирці друкарень» [5]. Так проходила друга хвиля націоналізації.

18–21 квітня 1920 р. відбувся Всеукраїнський з'їзд поліграфічних відділів, на якому було прийнято рішення окрім негайної націоналізації провадити концентрацію поліграфічних підприємств, тобто об'єднання кількох невеликих в одне.

В Одесі після остаточного встановлення радянської влади в розпорядженні губраднаргоспу виявилось багато друкарень і літографій. Однак в умовах важкого економічного стану більшу частину

підприємств поліграфічного виробництва довелося закрити. Всю роботу було вирішено сконцентрувати в десяти радянських друкарнях, націоналізованих за постановою президії Одеського губраднаргоспу та колеції паперово-поліграфічного відділу 21 серпня 1920 р. У їх числі опинилася і друкарня південноросійського товариства друкарської справи, яка з травня 1919 р. почала нове життя під назвою 7-ї радянської друкарні [9].

В Сумах у 1921 р. у розпорядженні Поліграфічного підвідділу було 4 радянські друкарні. Перша радянська – колишня Пашкова; друга радянська – колишня Чорнобривченка; імені Шевченка – колишня Вертікова; Комінтерна – колишня Ільченка. До 1925 р. залишились працювати лише дві останні друкарні [2; 3].

Рішенням Охтирського повітвиконкому від 15 січня 1921 року націоналізовано вдруге дві Охтирські друкарні, у яких було виконано газет 92100 екз., наказів різних закладів – 11715, об'яв – 9858, книг – 2845, бланків – 293635, зошитів – 3482, обкладинок – 700 шт. У новоствореній друкарні міськомгоспу в 1923 р. працювало 16 чоловіків [5].

Певне уявлення про стан видавничої справи на Ніжинщині надає доповідь завідувача видавничого відділу, подана повітовому ревкому 30 січня 1921 р.: «Говорити про умови, за яких відбулася націоналізація друкарень, – зайве. Достатньо сказати, що частина робітників, маючи перед собою факти минулорічної націоналізації, що супроводжувалася масою зловживань, була налаштована вороже. Невідкладної роботи було настільки багато, що для її виконання потрібно було напружити максимум зусиль усіх місцевих друкарень протягом місяця. Це в свою чергу призвело до того, що адміністрація видавництва під страхом репресій часто залишала незавершеною одну роботу і бралася за іншу» [12].

Скрутне становище ускладнювалося відсутністю необхідних матеріалів. І все ж таки протягом короткого часу ніжинські друкарні виконали значну кількість замовлень, у першу чергу військових, видали 25 номерів «Нежинских ведомостей». Радянські установи було частково забезпечено необхідними книгами та бланками, яких було віддруковано близько 350 різних форм [13].

Тривалий час значним недоліком у роботі ніжинських друкарень було кадрове забезпечення, оскільки з 50 працівників тільки третина мала необхідну кваліфікацію. За таких обставин керівництвом видавничого відділу було здійснено кілька спроб залучити до роботи у Ніжині спеціалістів із Києва, проте ці зусилля були марними. На заводі стояла низька заробітна платня, коли робітники, працюючи навіть понаднормово, не могли прогодувати свої сім'ї. Працівники ніжинських друкарень перебували у такому ж скрутному становищі, як і на інших

підприємствах, підпорядкованих повітовій Раді народного господарства [15]. Подібний стан речей спостерігався в усіх регіонах України.

Таким чином, у процесі націоналізації поліграфічних підприємств можна виділити чотири етапи. Перший полягає у спробах ліквідувати приватну власність напередодні більшовицького перевороту в Петрограді (по суті не націоналізація, а конфіскація). Другий етап пов'язаний з першими декретами радянської влади і організацією при губвиконкомі комісаріатів у справах друку. На третьому і четвертому етапах націоналізація поліграфічної промисловості відбулася тільки в окремих губерніях і переросла у концентрацію, об'єднання малих підприємств. У міру відновлення діяльності органів радянської влади відбувалася реалізація положень, зафіксованих декретом від 28 червня 1918 р.

Виявлений і систематизований матеріал про стан поліграфічної промисловості в Україні 1917–1921 рр. в наш час зберігає наукову та історичну цінність. Докладно відбити процеси, що відбувалися у період Української революції, у невеличкій публікації не виявляється можливим. Тема містить значний інформаційний потенціал для подальших досліджень та потребує розкриття багатьох архівних джерел, газетної періодики того часу. Критичний аналіз стану вивчення проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії показав фрагментарність висвітлення питання та обмеженість джерельної бази досліджень. Подальші пошуки є одними з найважливіших завдань в об'єктивному відображенні подій найскладнішого періоду формування української державності.

Посилання

1. Воззвание рабочих типографии «Южный край» // Земля и воля . – 1917. – 21(3) декабря. – С. 4.
2. Державний архів Сумської області (далі ДАСО), ф. Р-412, оп. 1, спр. 21, арк. 13.
3. ДАСО, ф. Р-693, оп. 1, спр. 4, арк. 33.
4. Там само, ф. Р-2340, оп. 2, спр. 8, арк. 30 зв.
5. Державний архів Харківської області, ф. Р-203, оп. 1, спр. 373, арк. 4–16.
6. Декреты Советской власти. Т.3. – М.: Политиздат, 1964. – 663 с.
7. Декреты Советской власти. Т. 4. – М.: Политиздат, 1968. – 731 с.
8. Історія видавничої справи Сумщини. Збірник документів та матеріалів. 1861–1920 / [упорядник Н.С. Подоляка]. – Суми: Мрія-1, 2007. – 128 с.
9. Каменецкий Ф. Одесса, история типографии/ Ф. Каменецкий [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook038/01/part-006.htm>. – Дата звернення 20.12.2014. – Назва з екрана.
10. Курмаев М.В. Национализация полиграфических предприятий Среднего Поволжья в период революции и гражданской войны / М.В. Курмаев // Известия высших учебных заведений. Проблемы полиграфии и издательского дела. – 2008. – № 4. – С. 102–112.
11. Национализация типографии Е.И. Фесенко //

Известия Одесского совета рабочих депутатов. – 1919. – 18 мая (№ 41). – С. 4.

12. Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області, ф.Р–5835, оп. 1, спр. 140, арк. 66.

13. Там само, арк. 54 зв.

14. Постановление Совнархоза Украины о национализации писчебумажных фабрик в Рогани и Змиеве: 12 марта 1919 г. // Промышленность и рабочий класс Харьковщины: 1917–июнь 1941: сб. док. и материалов. – Харьков, 1986. – С. 23.

15. Прудько В.О. Культурне життя Ніжинщини в період утвердження більшовицької влади (1919–1921 рр.) / В.О. Прудько // Сіверщина в історії України. Зб. наук. пр. Вип. 6. – Київ–Глухів, 2013. – С. 457.

16. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919. – Киев: Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1919. – 580 с.

17. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства. – М.: Нар. комиссариат юстиции, 1919. – 300 с.

18. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства. – М.: Нар. комиссариат юстиции, 1921. – 300 с.

19. Тимошик М.С. Історія видавничої справи: підручник. – 2-ге вид., виправлене / М.С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2007. – 496 с.

20. Українська революція 1917–1921 років: погляд із сьогодення. Міжнародна наукова конференція 25 квітня 2012 р. / Ред. кол.: Литвин В. М. (голова), Губерський Л.В. (заст. гол.), Солдатенко В.Ф. (заст. гол.), Любовець О.М. (відп. секр.), Ганжуров Ю.С., Колесник В.Ф., Копиленко О.Л., Кривошея В.В., Левенець Ю.А., Савченко Г.П., Слюсаренко А.Г., Смолій В.А.; Український інститут національної пам'яті; Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Історичний факультет, Кафедра новітньої історії України. – К.: Український інститут національної пам'яті, 2013. – 656 с.

21. Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. – Х.: Прапор, 1957. – 234с.

Подолька Н.С. Национализация предприятий полиграфической промышленности Украины в период 1917–1921 гг.

Рассмотрен вопрос состояния полиграфической промышленности в Украине в период 1917–1921 гг. Акцентировано внимание на общем процессе ликвидации частной собственности в сфере печати.

Ключевые слова: национализация, полиграфическая промышленность, ликвидация частной собственности, постановления и резолюции Совета Народных комиссаров.

Podoliaka N.S. The nationalization of the printing industry of Ukraine in the period 1917–1921 years

The question of a condition of the printing industry in Ukraine in period 1917–1921 is considered. The attention is focused on the general process of elimination of a private property in the sphere of the press.

Key words: nationalization, printing industry, elimination of a private property, decrees and resolution of Council of People's Commissars

09.03.2015 р.

УДК 94+908(477)«192»

М.М. Будзар

**ДОЛЯ СІМЕЙНИХ ПОХОВАНЬ РОДИНИ
М.А. МАРКЕВИЧА У САДИБІ СЕЛА ТУРІВКА
ПРИЛУЦЬКОЇ ОКРУГИ В 20-ТІ РОКИ ХХ СТ.
У РОЗВІДКАХ В.І. МАСЛОВА**

У статті на основі краєзнавчих матеріалів з архіву В.І. Маслова проаналізовано дії вченого з вивчення стану родинних поховань в садибі Маркевичів у селі Турівка Прилуцької округи в другій половині 1920-х років.

Ключові слова: 1920-ті роки, панський маєток, садиба Маркевичів у селі Турівка, М.А. Маркевич, В.І. Маслов, родинні поховання

В політичній, економічній, соціальній, культурній історії України окремішне місце посів феномен панського маєтку, утвореного на приватних земельних володіннях владної еліти. У кожному з регіонів України це історико-культурне утворення виявилось в оригінальних варіантах. Переважна більшість маєтків на землях Лівобережжя з кінця XVII до початку ХХ ст. утворювалася паралельно із формуванням «нової еліти» – козацької старшини – відповідно до процесу перерозподілу земельних статків та подальшої інкорпорації нащадків козацько-старшинських родів до лав «імперського дворянства». Особливо цікавими для дослідження є «дідизни» – володіння, що належали одному сімейству упродовж всього часу існування та акумулювали у своїй діяльності комплекс свідочств щодо господарської, родинної, культурної «біографії» роду. Саме такими спадковими володіннями були садиби родинного клану Марковичів-Маркевичів, дві з яких – у селах Сваркове (зараз – Глухівський район Сумської області) та Турівка (зараз – Згурівський район Київської області) чітко визначилися не тільки як «економії» – господарчі утворення, але й як «культурні гнізда» – осередки, що продукували ідеї, артефакти, слугували місцем творчої праці їхніх власників.

Історія садибного комплексу у Турівці, власне, жодного разу не була темою окремого дослідження. Ця садиба привертала увагу дослідників не як самостійне комплексне утворення, а, швидше, як дотична до теми [1; 2; 11]. Водночас, послідовні спроби дослідження садиби у Турівці було здійснено ще у другій половині 20-х – 40-і роки ХХ ст. Василем Івановичем Масловим (1885–1959) – літературознавцем, етнографом, істориком культури, котрий упродовж 1927–1930 рр. очолював Прилуцький окружний музей [3; 4]. Особливий інтерес ученого до Турівки пояснюється його професійними зацікавленнями – серед іншого він вивчав літературно-етнографічний доробок М.А. Маркевича [10]. До останнього часу не розглядалися дії В.І. Маслова щодо реконструкції родинного некрополю Маркевичів на землях колишнього маєтку в Турівці.